

GEHEUGEN COLLECTIEF
HISTORISCH PROJECTBUREAU

BK RK-Onderzoeksrapport

Het Paenhuys in een conflict tussen heer en bevolking (1700-1758)

Het Domein Bokrijk

31 oktober 2016

Inhoudstafel

Inleiding	3
<u>Hoofdstuk 1 De geschiedenis van Diepenbeek</u>	<u>4</u>
De oudste geschiedenis van Diepenbeek	6
Diepenbeek tijdens de achttiende eeuw	8
Diepenbeek na de Franse Revolutie	9
<u>Hoofdstuk 2 Het Paenhuys van Diepenbeek en zijn gebruikers</u>	<u>11</u>
Het Paenhuys van Diepenbeek	12
<u>Hoofdstuk 3 Focus: Twist over het Paenhuys: de relatie tussen Alden Biesen en Diepenbeek</u>	<u>20</u>
Inleiding	21
Heren, heerlijkheden en het ancien régime	21
Functies en instellingen in een heerlijkheid	22
Rentmeester	22
De schout	23
Burgemeesters	24
De rentmeesters van Diepenbeek	24
Joannes Imhoff	24
Jacobus Cox	25
Willem Clerx	25
Petrus Johannes Palmers	26
De relatie tussen Diepenbeek en Alden Biesen	26
‘Swaere en dispendieuse processen’: conflicten tussen Alden Biesen en Diepenbeek	27
De twist omtrent het banale Paenhuys tussen Diepenbeek en Alden Biesen	27
De twist omtrent de aanstelling van de burgemeesters	31
De discussie omtrent de terugbetaling van de lening van Alden Biesen	31
Twist over de betaling van het bondergeld	32
Opstandigheid tegen het gezag op het einde van de achttiende eeuw	32
Besluit	33
<u>Hoofdstuk 4 Faits divers</u>	<u>35</u>
De Brouwinstallatie van Tomsin	36
Een twintigste eeuw conflict: ‘Hier onze brouwerij, wanneer ons recht?’	37
Brouwen in Hoegaarden en in Diepenbeek	37
<u>Bijlage Technische fiche</u>	<u>38</u>
Identificatie	39
Inventaris	39

Infrastructuur	39
Indeling (ruimtes en functies)	40
Fauna en Flora (historisch)	40
Huidige inboedel	40
Bijlage Lokale kruiden voor gruit	41
Streekgebonden kruiden die deel uit konden maken van gruit	42
Bibliografie	44
Literatuur	45
Bronnen	46
Uitgegeven bronnen	46
Onuitgegeven bronnen	46
Websites	47
Herkomst afbeeldingen	48

Inleiding

Het Paenhuys in Bokrijk is afkomstig uit Diepenbeek en werd vermoedelijk gebouwd rond het begin van de achttiende eeuw (1700-1701). Het was de opvolger van een ouder, houten gebouw, dat al vernoemd wordt in bronnen uit 1638 en dat in particulier bezit was. Tegen het begin van de achttiende eeuw was het Paenhuys in handen van de Landcommanderij Alden Biesen (Bilzen) die toebehoorde aan de ridders van de Duitse Orde. Zij waren de heren van Diepenbeek en tevens de bouwheren van het huidige gebouw.

Het Paenhuys was een brouwhuis zonder inwonende brouwer. De naam komt van 'panne', een oud woord voor 'brouwketel'. Het gebouw bestond enkel uit een werkhuis met de nodige brouwinstallatie, er was geen woning aan verbonden. Het gebouw had dus nooit vaste bewoners. In de tweede helft van de negentiende eeuw, toen het dienst deed als gevangenis, huisvestte het gebouw soms tijdelijke bewoners.

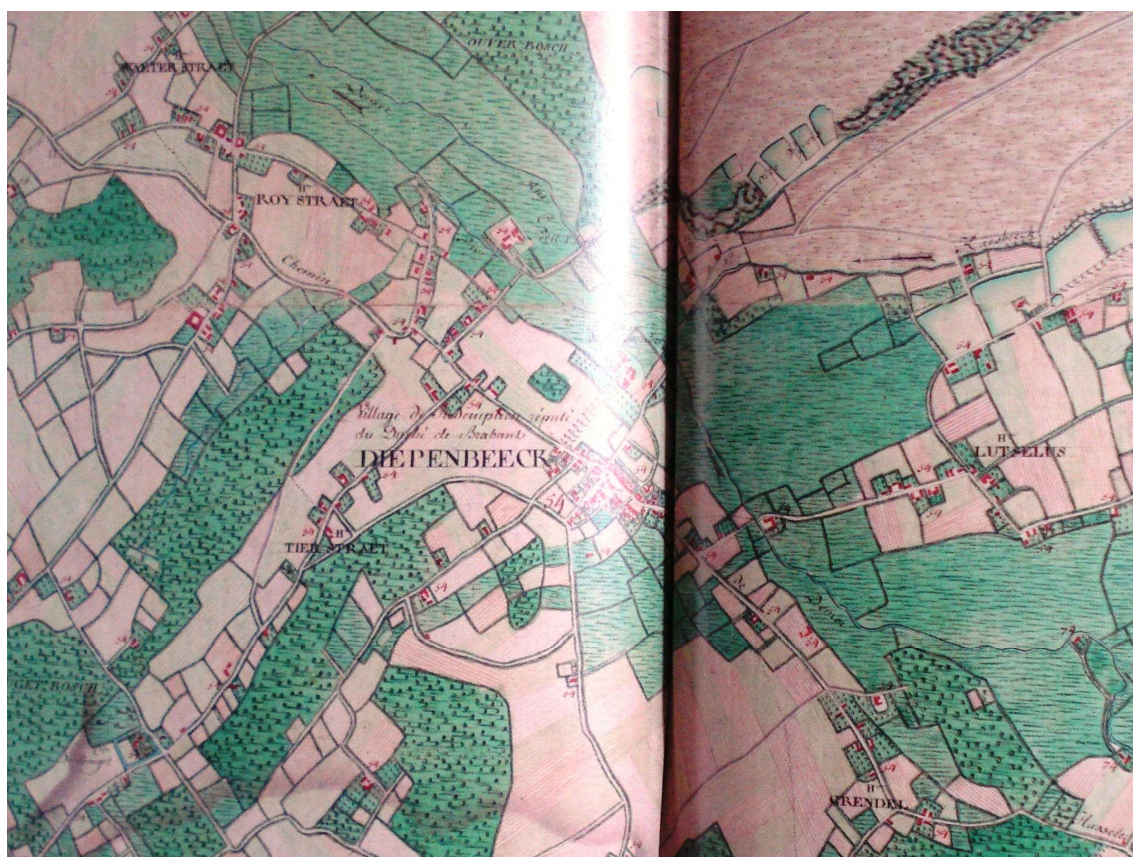
In dit onderzoeksrapport gaan we in op de geschiedenis van Diepenbeek en de geschiedenis van de Paenhuys als gebouw. De focus die voor deze locatie binnen het BKRK-onderzoek gekozen werd, is de aanslepende twist tussen de bewoners van het dorp en de heren van Diepenbeek over het gebruik van het Paenhuys in de eerste helft van de achttiende eeuw en daarbij aansluitend andere conflicten tussen heren en inwoners in deze periode. Inleidend op die focus gaan we kort in op heren en heerlijkheden en de functies en instellingen binnen zo een heerlijkheid tijdens het ancien régime.

Hoofdstuk 1

De geschiedenis van Diepenbeek

Het dorp Diepenbeek, waar het Paenhuys zich bevond, ligt grotendeels in Vochtig-Haspengouw, maar het noordelijke gedeelte van de gemeente maakt geografisch deel uit van de Kempen. De rivier de Demer – die de grens vormt tussen beide streken – en enkele beken lopen over het grondgebied van de gemeente en de oude weg van Hasselt naar Maastricht doorkruist het dorpscentrum. De Ferrariskaart van (1771-1778) toont Diepenbeek als een straatdorp rond die oude weg, met verder verspreide bewoning in hoeves. Vooral in het zuiden van de gemeente staan er enkele typisch Haspengouwse vierkantshoeven.

Diepenbeek was tijdens het ancien régime zeer bosrijk (een gegeerd goed in tijden van houtschaarste), vergeleken met de rest van de wijde omgeving. Verder waren er open akkers, uitgebreide beemden rond de Demer en in het noorden de ruime Diepenbeekse heide met veel vennen en moerassen. De boomgaarden die nu typisch zijn voor het Diepenbeekse landschap waren wel aanwezig, maar veel minder prominent dan tegenwoordig.

Diepenbeek op de Ferrariskaart

De oudste geschiedenis van Diepenbeek

Al in de prehistorie was er heel wat menselijke activiteit in de streek. Op drie plaatsen op het grondgebied van het huidige Diepenbeek bevonden zich zogenoemde 'cromlechs' of steencirkels, vermoedelijk afkomstig uit het laat-neolithicum (ca 2000-3000 voor Christus),¹ namelijk op het Tombeveld, het Kapelveld en aan de Kruisveldstraat. De precieze functie van die steencirkels is onbekend, maar zonder twijfel speelden ze een belangrijke rol in het culturele leven van de bevolking tijdens het laat-neolithicum. In de negentiende eeuw werd het merendeel van de stenen van beide sites weggehaald en onder meer als bouwmaterialen gebruikt. Ook de deksteen van de waterput die bij het Paenhuys hoorde, was afkomstig van de cromlech op het Kapelveld.² Het is niet duidelijk wanneer die steen daar geplaatst was, maar hij lag er zeker al in het begin van de twintigste eeuw.

In de eeuwen voor de komst van de Romeinen was de regio van Diepenbeek bevolkt door de Eburonen, een volksstam van vermoedelijk Keltische oorsprong. Na een opstand vernietigde Julius Caesar de stam in 54 v.C. De restanten van de bevolking mengden zich met Germaanse nieuwkomers op het territorium en noemden zich de Tungri. Vanaf de tweede helft van de vierde eeuw vestigden de Franken zich in het gebied, in de vijfde eeuw vervaagde het Romeinse gezag in de regio van Diepenbeek helemaal.³

Het dorp Diepenbeek krijgt een eerste vermelding in de geschiedenis in 1069 als de heerlijkheid 'Thienbeche'. Vanaf 1366 tot het einde van de achttiende eeuw maakte die heerlijkheid deel uit van het Prinsbisdom Luik. Diepenbeek was een 'achterleengoed': plaatselijke heren leenden het goed van de prins-bisschop van Luik.⁴

Vanaf 1444 behoorde het leengoed Diepenbeek toe aan twee families die elk de helft van de heerlijkheid bezaten; enerzijds de familie van Schoonvorst - van Gaver, anderzijds de familie de Horne - de Merode. Wegens financiële problemen verkocht barones Isabelle de Merode op 1 mei 1662 haar deel van de heerlijkheid aan de landcommandeur van Alden Biesen, Edmond Godfried von Bocholtz. De laatste overlever van de familie van Gaver, Carlos van Gaver verkocht vanuit Madrid zijn deel aan dezelfde landcommandeur op 3 mei 1678.⁵ Vanaf 1678 werd de landcommanderij Alden Biesen daarom de enige heer van de heerlijkheid Diepenbeek, onder de titel 'vrijbanderheer van Diepenbeek'.⁶

De banden tussen Diepenbeek en Alden Biesen gingen al verder terug dan de tweede helft van de zeventiende eeuw. Voor die periode had Alden Biesen al enkele bezittingen in Diepenbeek die teruggingen tot de dertiende eeuw. Maar vanaf het einde van de

¹ PIPERS, *Diepenbeek*, 3.

² PIPERS, *Diepenbeek*, 4.

³ PIPERS, *Diepenbeek*, 15.

⁴ Website Onroerend Erfgoed: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/120893>

⁵ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 9.

⁶ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 9.

zeventiende eeuw behoorde Diepenbeek dus volledig en rechtstreeks toe aan de grootcommanderij Alden Biesen van de Duitse Orde.⁷

Alden Biesen en de Duitse Orde

De ridderorde stond bekend als 'Duitse Orde', maar heette eigenlijk 'Orde van Onze Lieve Vrouw der Duitsers in Jeruzalem'. Ze werd opgericht in 1180, tijdens de Kruistochten, aanvankelijk om aan ziekenzorg te doen.⁸ De orde kreeg echter al snel een militaire functie en werd een geestelijke ridderorde. Haar doel en organisatie waren gelijkaardig aan die van de bekendere Orde van de Tempeliers: de leden verdedigden het katholieke geloof gewapenderhand in het Heilige Land.

De Duitse Orde stond onder het rechtstreekse gezag van de paus en stond zo buiten de (politieke) feodale hiërarchie.⁹ De orde nam alleen leden aan die uit het Duitse Rijk afkomstig waren, maar de Kempen hoorden in die periode bij het Duitse Rijk. Toen er na 1291 een einde kwam aan de bezetting van het Heilige Land door de Kruisvaarderslegers verloor de orde haar oorspronkelijke bestaansrecht. De leden vestigden zich in de enorme gebieden die de orde intussen in Europa had verworven. De activiteiten verschoven naar de bestrijding van de heidense Pruisen aan de Baltische kust.

De orde breidde haar bezittingen in Europa nog verder uit en na een eeuw had ze 300 provincies of 'balijen' uitgebouwd. In Pruisen vormde de Duitse Orde zelfs een soevereine staat.¹⁰ In de vijftiende eeuw verloor de orde heel wat van haar macht na de verloren slag bij Tannenberg (1410) in Pruisen tegen een verzameling van legers van Oost-Europese volkeren. In de zestiende eeuw gingen, tijdens de reformatie, bovendien heel wat leden van de orde, vooral in Pruisen, over naar het protestantse geloof. Het merendeel van de gebieden in hun bezit ging in die periode verloren en de orde trok zich terug binnen de grenzen van het Duitse Rijk. Na de Franse Revolutie werden al haar bezittingen verkocht en in 1809 maakte Napoleon een officieel einde aan de orde in alle gebieden onder zijn controle. Enkel in het Habsburgse Rijk bleef de orde nog – in zeer verzwakte vorm – bestaan.

De Duitse Orde had een erg strikte hiërarchische structuur, met de 'grootmeester' aan het hoofd.¹¹ De 'landcommandeur' bestuurde de verschillende 'balijen of landcommanderijen'. De balije Biesen – waartoe de bezittingen in de Kempen en het huidige Limburg behoorden – werd bestuurd vanuit Alden Biesen. De Duitse Orde bezat goederen in ettelijke Kempense gemeenten, zoals As, Bocholt, Opglabbeek, Tongerlo en dus ook Diepenbeek. Biesen bevatte rond 1700 twaalf onderhorige 'commanderijen', landgoederen die door een

⁷ ARNOLD, *De balije Biesen in het Maas-Rijngebied*, 36.

⁸ FLEERACKERS, *Landcommanderij Alden Biesen: acht eeuwen Europese geschiedenis in het Land van Rijn en Maas*, 20.

⁹ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 11.

¹⁰ FLEERACKERS, *Landcommanderij Alden Biesen: acht eeuwen Europese geschiedenis in het Land van Rijn en Maas*, 24.

¹¹ BUNTINX, *Ouden Biesen, landcommanderij van de Duitse Orde in de Nederlanden*, 148-153.

'commandeur' werden geleid. De landcommandeurs en commandeurs werden meestal gerekruteerd uit de lokale adel, al waren er in de balije Biesen soms ook commanderijen die door priesters werden geleid. Vanaf de zeventiende eeuw begonnen ook edellieden met een niet-lokale afkomst de dienst uit te maken.¹²

Om een goede leiding van de balije te verzekeren, vormde de landcommandeur met de verschillende commandeurs en enkele ordepriesters het 'balijekapittel'. Als hoogste bestuursorgaan bepaalde dat kapittel het algemene beleid. Het lokale en dagelijkse beheer was in handen van een 'rentmeester'. Hij beheerde de goederen van de commanderijen, hield de boekhouding en administratie bij en inde de rekeningen. In de balije Biesen was de functie van rentmeester vaak generaties lang in handen van een beperkt aantal families, zoals Cox of Esser, die een vertrouwenspositie hadden opgebouwd bij de landcommanderij. Ook de rentmeester van Diepenbeek, die de heerlijkheid beheerde in naam van Alden Biesen, behoorde in de eerste helft van de achttiende eeuw tot de familie Cox.¹³ We bespreken hem verderop in de focus.

Diepenbeek tijdens de achttiende eeuw

Diepenbeek was al tijdens het ancien régime een vrij grote landelijke gemeente. Rond 1750 telde ze ongeveer 1500 inwoners.¹⁴ Hoewel er reeds in de zeventiende eeuw een school was,¹⁵ bleef het merendeel van de bevolking tot in de negentiende eeuw ongeletterd.¹⁶ Zelfs in 1866 kon een relatief hoog percentage van de bevolking, bijna 63 procent, nog niet lezen of schrijven.¹⁷

Diepenbeek was een uitgesproken agrarische gemeente. Bijna iedereen in het dorp leefde minstens gedeeltelijk van de landbouw en was landbouwer in hoofdberoep of in bijberoep, de notabelen zoals pastoor, rentmeester, burgemeester, ... inbegrepen. In het begin van de achttiende eeuw verbouwden de Diepenbekenaren in de eerste plaats koren. Ook haver, klaver, wortelen, boekweit en erwten werden geteeld. Hennep en vlas werden verbouwd¹⁸ voor hun sterke vezels waaruit kleding en touw konden worden gemaakt en voor hun zaad waaruit olie geperst werd. Aardappelen kwamen in Diepenbeek vooral op vanaf 1750 en vervingen stapsgewijs erwten en bonen in het dieet. Tot slot vond er in Diepenbeek ook nog wat druiventeelt plaats.¹⁹ De meeste boerderijen hadden minstens één koe, het

¹² ARCHITECTURE & ENGINEERING ORIGIN, *Bouwhistorisch onderzoek rentmeesterswoning Alden Biesen*, 12.

¹³ ARCHITECTURE & ENGINEERING ORIGIN, *Bouwhistorisch onderzoek rentmeesterswoning Alden Biesen*, 12.

¹⁴ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 163.

¹⁵ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 164.

¹⁶ -, *Population, recensement général (31 décembre 1866)*, 247.

¹⁷ -, *Population, recensement général (31 décembre 1866)*, 247.

¹⁸ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 171.

¹⁹ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 171.

modale boerengezin had er twee of drie.²⁰ Heel wat boeren hadden ook nog een aanzienlijke kudde schapen.²¹ Er waren ook varkens die soms de bossen in werden gejaagd om eikels te eten.²² Grotere hoeves hielden ook duiven voor vlees en de goede kwaliteit van hun mest.²³

De meeste mensen in Diepenbeek woonden tijdens de achttiende eeuw in woningen die waren opgetrokken uit vakwerk van hout en leem.²⁴ Gebouwen uit steen, zoals het Paenhuys, waren zeldzaam.

Diepenbeek vormde, net als de meeste andere dorpen in de regio tijdens het ancien régime, een vrij gesloten gemeenschap. Dit was te wijten aan een gebrek aan communicatiemiddelen en aan goede wegen. Nochtans was het dorp gelegen rond een oude heerbaan tussen Hasselt en Maastricht. Die baan was echter eeuwenlang niet geplaveid en meestal in zeer slechte staat. De putten in de zandweg stonden in de winter vol water, in de zomer was weg zanderig en mul.²⁵ De prins-bisschop van Luik besloot in 1755 tot de aanleg van een geplaveide weg tussen Hasselt en de Nederlandse grens die door Diepenbeek zou lopen.²⁶ Pas rond 1788 werd het stuk weg dat dwars door Diepenbeek liep een geplaveide 'steenweg' en verminderde het isolement van het dorp.

Diepenbeek na de Franse Revolutie

In 1795 werd Diepenbeek een deel van het Franse Rijk. De Fransen maakten een einde aan alle heerlijke voorrechten en gebruiken. De goederen van kloosters en ordes werden verbeurd verklaard. Bij de verbeurdverklaring van de goederen van Alden Biesen in 1796 werden heel wat eigendommen openbaar verkocht. Verschillende hoeves die aan Alden Biesen hadden toebehoord, werden openbaar geveild, evenals de rentmeesterswoning en het kasteel.²⁷ Ook het Paenhuys veranderde van eigenaar (zie verderop). Zoals de rest van de Kempen kwam Diepenbeek in 1814 in handen van de Verenigde Nederlanden totdat België onafhankelijk werd in 1830.

Diepenbeek bleef tijdens de negentiende eeuw een uitgesproken landelijke gemeente. De noordelijke heidevelden werden geleidelijk bebost en soms verkocht. Tot 1879 won men er eveneens ijzeroer, een soort ijzererts.²⁸ Die heidevelden waren oorspronkelijk 'gemene gronden', gebieden die gemeenschappelijk werden gebruikt om vee te laten grazen, turf te steken, plaggen of sprokkelhout te verzamelen, ... Net als elders in de Kempen verdwenen

²⁰ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 172.

²¹ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 172.

²² DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 173.

²³ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 171.

²⁴ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 174.

²⁵ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 168.

²⁶ PIPERS, *Diepenbeek*, 55.

²⁷ ARNOLD, *De balijs Biesen in het Maas-Rijng gebied*, 115.

²⁸ Website Onroerend Erfgoed, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/120893>

dergelijke gemene gronden door ontginningen gestuurd door de gemeenten, maar soms tot woede van de bewoners die er voor hun levensonderhoud gebruik van maakten.²⁹ In het begin van de twintigste eeuw kreeg de gemeente een meer verstedelijkt uitzicht, onder meer door de uitbating van de steenkoolmijnen in het naburige Genk en de invloed van de stad Hasselt. In de jaren 1970 vestigde de Universiteit Hasselt zich op de voormalige heidegebieden in het noorden van Diepenbeek. Zo kreeg ook dat gebied meer het karakter van een stadsrandgemeente.³⁰

²⁹ PIPERS, *Diepenbeek*, 91.

³⁰ Website Onroerend Erfgoed, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/120893>

Hoofdstuk 2

Het Paenhuys van Diepenbeek en zijn gebruikers

Het Paenhuys van Diepenbeek

Het Paenhuys was oorspronkelijk een brouwhuis uit Diepenbeek. De naam Paenhuys is afkomstig van het woord 'panne' een oude term voor brouwketel. Brouwerijen werden vaak 'paanhuizen' genoemd.³¹ Het Paenhuys van Diepenbeek was in de achttiende eeuw een zogenoemd 'banpaanhuis' waar de bevolking van Diepenbeek volgens het oude heerlijke leenrecht verplicht haar bier moest brouwen. Het was voor de inwoners verboden (vandaar het woord 'ban') om elders te brouwen.³²

Ligging en omgeving

Het Paenhuys lag aan de noordkant van de grote weg van Hasselt naar Maastricht, vlak bij het centrum van het dorp (nu Dorpsstraat 45). In de achttiende eeuw was dit de 'Heerenstraat'.³³ Watervoorziening was erg belangrijk voor het brouwproces en daarom lag het Paenhuys naast een lokale beek, de Panisbeek (ook wel Paanhuisbeek), die langs de achterkant van het gebouw liep. De Panisbeek was een aflossingsbeek voor de grachten van het oude slot – waar de rentmeesterswoning lag – op de Bremakker en voor de Kerkvijvers aan de Dooibeemd. Na haar passage aan het Paenhuys vloede de beek verder naar de Demer.³⁴

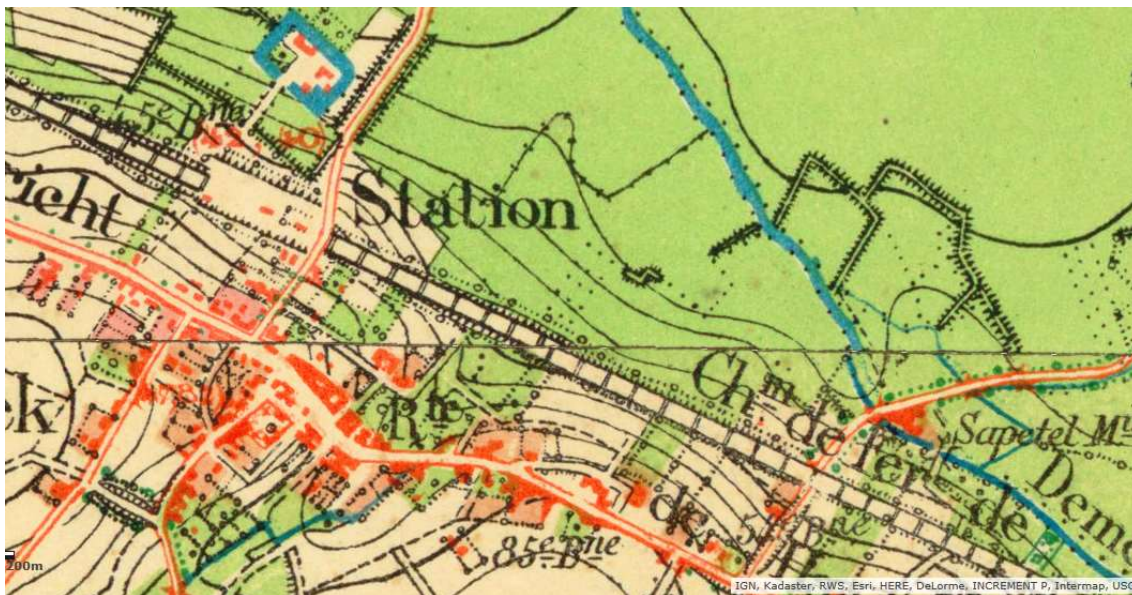
De Vandermaelenkaart van ca. 1850 geeft duidelijk de ligging van het Paenhuys (brasserie), de rentmeesterswoning (château) en de Demer weer.

³¹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Locatie: Paenhuys uit Diepenbeek.

³² DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, krantenknipsels overdracht Paanhuis.

³³ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 128.

³⁴ PIPERS, *Diepenbeek*, 84.

Op de kaart van de 'Dépôt de la Guerre' is een deel van de Panisbeek zichtbaar, ten zuidwesten van het Paenhuis.

Bij het Paenhuis bevond zich ook een brede en diepe waterput die eveneens gebruikt werd om water op te pompen om te brouwen.³⁵ De pomp die zich in Bokrijk aan de voorgevel van het gebouw bevindt, is een toevoeging uit de tijd van de overplaatsing, ter vervanging van deze put. Ze stamt van 1772 en komt uit de Muntstraat in Leuven.

Naast het Paenhuis lag in Diepenbeek oorspronkelijk het 'gasthuis' – een verplegingsoord voor ouderen en zieken. Dit gebouw brandde af in 1694. Verder was het Paenhuis een 'naakt' gebouw. Er was enkel een werkruimte voor het brouwen, geen bijhorende woning, akkers, weiden of tuin.

De houten voorloper van het Paenhuis

Het stenen Paenhuis, dat naar Bokrijk is overgebracht, was de opvolger van een ouder, houten brouwhuis, dat minstens al in de zeventiende eeuw bestond – en dat in particulier bezit was. In 1638 was het in eigendom van Jan Hayweghen en Maria Houwen.³⁶ In 1656 werd het Paenhuis vernoemd in een akte³⁷ van de gemeente Diepenbeek.³⁸ In 1680 verkocht de toenmalige eigenaar, Sebastiaan Hayweghen (de kleinzoon van Jan en Maria³⁹),

³⁵ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuis, krantenknipsels overdracht Paanhuis, Het Diepenbeekse oude Paanhuis.

³⁶ VERMIN, 'Het Paanhuis', 14. En DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuis, Historische nota Paanhuis Bokrijk, 1.

³⁷ Het ging om een akte van 'verheffing': dat is een akte waarbij een goed door een leenheer opnieuw beleend wordt aan een leenman.

³⁸ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 128.

³⁹ Website Hasselts erfgoedlexicon: <http://hasel.be/familie-hayweghen-hayweghen>.

het Paenhuys aan de commanderij van Alden Biesen voor een jaarlijkse rente van 50 gulden. De voormalige eigenaar verkreeg daarenboven het recht dat hij en zijn nakomelingen thuis mochten blijven brouwen zonder cijns te betalen.⁴⁰ We weten niet met zekerheid wie er in die periode allemaal in het Paenhuys brouwde. Kwamen alle dorpelingen (verplicht) brouwen in het Paenhuys, of enkel brouwers, of de familie Hayweghen, ...?

De familie Hayweghen

Jan Hayweghen en Maria Houwen waren de eerste bekende eigenaars van het (houten) Paenhuys.⁴¹ De familie Hayweghen was van goede afkomst. De Hayweghens bezaten namelijk ook het leenhof Ter Waerden in Diepenbeek.⁴² Een leenhof werd door een leenheer (in dit geval via het graafschap Loon, en dus prinsdom Luik) aan een leenman in leen gegeven in ruil voor (militaire) diensten. De bewoners van een leenhof stonden vrij hoog op de sociale ladder en waren vaak van adel of van de gegoede klasse. Sebastiaan Hayweghen, 'heer van Ter Waerden', was schepen in Diepenbeek en rentmeester van de Markiezin van Westerlo, die vrouwe van Diepenbeek was vooraleer de heerlijkheid naar Alden Biesen overging. Sebastiaan Hayweghen stierf op 3 december 1682.⁴³ Hij had vier zonen en twee dochters. De meeste kinderen stierven echter vrij jong. De enige overlevende zoon Maximiliaan-Ferdinand erfde een aanzienlijk familiefortuin, maar werd priester en had geen erfgenamen.⁴⁴

Een huis in steen

Aan het einde van de zeventiende eeuw brandde het houten Paenhuys af. Hoogstwaarschijnlijk in het jaar 1694 omdat uit de bronnen blijkt dat in dat jaar een groot deel van Diepenbeek afbrandde, waaronder ook het gasthuis dat naast de brouwerij gelegen was.⁴⁵

Daarna werd het huidige, stenen gebouw gezet op dezelfde locatie, wellicht rond het jaar 1700.⁴⁶ Landcommandeur van Alden Biesen, Hendrik van Wassenauer (commandeur tussen

⁴⁰ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 128 en DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk, 1.

⁴¹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk, 1.

⁴² Website Hasselts erfgoedlexicon: <http://hasel.be/familie-haywegen-hayweghen>.

⁴³ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 153.

⁴⁴ Website Hasselts erfgoedlexicon: <http://hasel.be/familie-haywegen-hayweghen>.

⁴⁵ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 126. Dat was waarschijnlijk een gevolg van de Negenjarige Oorlog die op dat moment in die regio woedde en een zware impact had op het Prinsbisdom Luik. In 1693 waren er in dat kader ook al inkwartieringen in Diepenbeek. Zie: DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 164.

⁴⁶ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk, 1.

1690 en 1709) gaf in dat jaar de opdracht tot de bouw waarvoor hij 7000 Luikse gulden betaalde.⁴⁷

Een banale brouwerij

Het Paenhuys was in het begin van de achttiende eeuw een 'banale brouwerij' zonder vaste brouwer. Er was enkel een werkhuis met de nodige brouwinstallatie.⁴⁸ De dorpingen moesten er dus zelf brouwen. Voor dat brouwproces brachten ze zelf hun grondstoffen mee. Het graan mouten deden ze waarschijnlijk gewoon op de zolder van hun boerderij.

Het Paenhuys werd pas rond 1700 een banale brouwerij. Dat is relatief laat en uitzonderlijk voor dat fenomeen. Banale brouwerijen waren immers, net zoals bijvoorbeeld banmolens (molens waar de dorpingen verplicht hun graan moest laten malen), meer een fenomeen van de middeleeuwen. Toen kwamen banmolens en banbrouwerijen frequenter voor in het oosten van de Nederlanden.

Dat de Commanderie van het Paenhuys een banale brouwerij maakte, was dan ook zeer tegen de zin van de bevolking. De oorspronkelijke eigenaars van de heerlijkheid Diepenbeek (de families de Mérode en van Gavere) hadden hun rechten om cijns te heffen op het brouwen immers niet laten gelden. Dat gebeurde pas nadat Alden Biesen de heerlijkheid verwierf in het laatste kwart van de zeventiende eeuw.⁴⁹ Voorheen brouwden de dorpingen meestal thuis.⁵⁰ Mogelijk brouwden ze ook vrijwillig in het Paenhuys. De landcommandeur liet echter (na een proces, waarover verder meer)⁵¹ de installaties om thuis te brouwen afbreken.⁵²

Een banale brouwerij had voor de heer het voordeel dat hij op die wijze gemakkelijk de cijns op bier kon innen.⁵³ In andere regio's, waar de dorpingen thuis mochten brouwen, moesten ze er ook belastingen op betalen, maar waren er andere controlesystemen zoals het brouwen enkel toelaten tussen zonsopgang en zonsondergang met openstaande deur

⁴⁷ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, het Paenhuys van Diepenbeek, 1; DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, visitatieverslag van rentmeester Cox.

⁴⁸ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk, 2.

⁴⁹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK Documentatiemap Paenhuys, het Paenhuys van Diepenbeek, 1.

⁵⁰ Dat stelde het visitatieverslag van de rentmeester van Alden Biesen in 1718.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, visitatieverslag van rentmeester Cox.

⁵¹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk, 1.

⁵² DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, het Paenhuys van Diepenbeek, 2

⁵³ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, krantenknipsels overdracht Paanhuis, Het Diepenbeekse oude Paanhuis.

Over de gewoonte om 'paancijns' in natura te betalen zie: BEHETS, 'Het banale "Paenhuys" of de banale brouwerij in het graafschap Loon en het omliggende', 86.

om onverwachte controles toe te laten,⁵⁴ het brouwrecht verpachten aan een particuliere brouwer, belasting heffen op het tonnen van bier of op het laden op een wagen, ...⁵⁵

In Diepenbeek inde de heer de cijns door de bewoners te laten betalen voor het gebruik van de brouwketels in het Paenhuys. Om te brouwen in de grote ketel moesten de dorpelingen in de eerste helft van de achttiende eeuw twee Luikse gulden betalen, voor het gebruik van de kleine ketel was dat anderhalve Luikse gulden.⁵⁶ De inkomsten van die cijns bleken echter gering. Ze waren later in de achttiende eeuw niet eens voldoende om de interesten op de bouwkosten af te lossen.⁵⁷ Rond 1720 bracht het Paenhuys Alden Biesen ongeveer 200 gulden per jaar op,⁵⁸ in 1775 100 gulden per jaar.⁵⁹ Dat is een erg klein percentage van de ruim 7000 gulden die de heerlijkheid Diepenbeek in die periode Alden Biesen jaarlijks opbracht.⁶⁰ Die geringe inkomsten waren waarschijnlijk ook de reden dat het brouwhuis niet werd uitbesteed aan een pachter-brouwer die dan eventueel ook een herberg kon uitbaten. Die combinatie kwam elders in het prinsbisdom Luik wel regelmatig voor.⁶¹ Rentmeester Cox van Diepenbeek had in het begin van de achttiende eeuw getracht om de brouwerij te verpachten, maar er was geen interesse.⁶²

Wanneer een bewoner van Diepenbeek wilde brouwen, moest die dat doorgeven aan de rentmeester met vermelding van de datum en de (grootte van) de ketel die hij wenste te gebruiken. Die informatie werd vervolgens in een register opgeschreven.⁶³ Brouwen gebeurde dan volgens het principe: wie eerst komt, mag eerst brouwen.⁶⁴

De banaliteit van het brouwhuis bleef vijftig jaar lang een twistpunt tussen de Diepenbeekse bevolking en de heren van Alden Biesen.⁶⁵ In 1758 werd uiteindelijk een compromis gesloten tussen de inwoners en landcommanderij. Voor eigen gebruik,

⁵⁴ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, brouwend door de eeuwen heen.

⁵⁵ NIJSSEN, 'De afschaffing van het banpaanhuis in Munsterbilzen', 275-279.

⁵⁶ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, het Paenhuys van Diepenbeek, 1. Vermin spreekt voor een gelijkaardige periode over respectievelijk 4 en 3 schillingen. VERMIN, 'Het Paanhuis', 15.

⁵⁷ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 49. Aangezien de rente in die periode tussen 5 en 6,25 procent schommelde (zie DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 32), moeten de rentekosten ergens tussen ca. 350 en 440 gulden hebben gelegen. Ruim hoger dus dan de opbrengsten van het Paenhuys.

⁵⁸ VERMIN, 'Het Paanhuis', 15.

⁵⁹ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 49.

⁶⁰ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 31.

⁶¹ BEHETS, 'Het banale "Paenhuys" of de banale brouwerij in het graafschap Loon en het omliggende', 80-81.

⁶² DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, het Paenhuys van Diepenbeek, 1.

⁶³ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, visitatieverslag van rentmeester Cox.

⁶⁴ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, het Paenhuys van Diepenbeek, 1.

⁶⁵ VERMIN, 'Het Paanhuis', 14.

mochten de Diepenbekenaren voortaan weer brouwen op de eigen haard, fornuis of ketel.⁶⁶

De brouwinstallatie

Een visitatieverslag van de rentmeester van de heren van Alden Biesen uit 1719, leert ons iets over de concrete werking van het brouwhuis in de achttiende eeuw.

In het Paenhuys konden twee personen tegelijkertijd brouwen.⁶⁷ Er waren twee aparte brouwinstallaties, de ene met een grote, de andere met een kleine ketel. Verder waren er, volgens de inventaris, vier koperen schepketels, vier brouwkuipen, met twee onderkuipen,⁶⁸ vier stuikmanden en twee ijzeren vuurvorken (vermoedelijk gebruikt bij het stoken van de kookketel).⁶⁹

Er moesten minstens acht tonnen (een hoeveelheidsmaat) tegelijk gebrouwen worden om dat materiaal niet te beschadigen maar die hoeveelheid kon wel gedeeld worden door meerdere personen.⁷⁰ Indien verschillende dorpelingen samen brouwden, moesten ze maar voor één brouwsel betalen.⁷¹

In theorie konden er in elke kuip drie brouwsels per week gemaakt worden.⁷² In de praktijk werd er in Diepenbeek vooral in de zomer gebrouwen, 18 tot 20 brouwsels per zomer, in de winter zakte dat aantal tot zeven of acht per seizoen. In vredeestijd was de productie hoger dan in oorlogstijd.⁷³

Het Paenhuys na de Franse Revolutie

De banale brouwerijen werden afgeschaft tijdens de Franse periode. De Franse revolutionairen verbeurden in 1796 daarenboven de goederen van de commanderij Alden Biesen. Tussen 1797 en 1801 werden de meeste eigendommen verkocht.⁷⁴ De gemeente Diepenbeek kocht de brouwerij over. Die bleek niet rendabel en leed onder de competitie

⁶⁶ VERMIN, 'Het Paanhuis', 15.

⁶⁷ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk, 4.

⁶⁸ Letterlijk staat er '*Unterkueffen*'.

⁶⁹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, visitatieverslag van rentmeester Cox.

⁷⁰ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk, 4.

⁷¹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, visitatieverslag van rentmeester Cox.

⁷² DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, visitatieverslag van rentmeester Cox.

⁷³ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 130.

⁷⁴ ARNOLD, *De balije Biesen in het Maas-Rijng gebied*, 103.

van enkele private brouwerijen die intussen ook in Diepenbeek ontstaan waren.⁷⁵ Rond 1820 waren dat er een drietal.⁷⁶

In het begin van de negentiende eeuw werd er wel nog af en toe gebrouwen (en dat leverde de gemeente nog wat inkomsten). In 1823 brouwen zes personen in totaal op 73 dagen in het Paenhuys.⁷⁷ 1834 was het topjaar: er werd op 144 dagen gebrouwen (wat de gemeente 852,48 Belgische frank opbracht).⁷⁸ Later gingen sommige brouwers die voorheen in het Paenhuys actief waren in eigen brouwerijen brouwen.⁷⁹

Vanaf 1835 verminderde de activiteit in het Paenhuys stelselmatig.⁸⁰ De laatste jaren maakte slechts één herbergier nog gebruik van het Paenhuys.⁸¹ Vanaf 1862 lagen de onkosten hoger dan de inkomsten⁸² totdat er in 1865 helemaal geen inkomst meer was,⁸³ en de inboedel in 1867⁸⁴ verkocht werd voor 985 Belgische frank.⁸⁵

Bij de verkoop bestond de inboedel van het brouwhuis uit twee ingemetselde koperen brouwketels van respectievelijk 2300 l en 4252 l, twee koperen handketels, een houten roerkuip met koperen buis en koperen kraan, een koelkuip, een houten onderkuip en twee ijzeren 'rikken' (roerstokken) om in de roerkuip te werken.⁸⁶

Na 1867 werd het gebouw door de gemeente deels als magazijn (bijvoorbeeld voor de pomp van de brandweer⁸⁷) en deels als gevangenis (onder meer voor dronken personen⁸⁸) gebruikt. Volgens sommige bronnen werden er ook 'behoefte mensen' in gehuisvest.⁸⁹ Later geraakte het gebouw vervallen.

⁷⁵ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk, 1.

⁷⁶ VERMIN, 'Brouwen in Diepenbeek', 75.

⁷⁷ VERMIN, 'Brouwen in Diepenbeek', 72.

⁷⁸ VERMIN, 'Brouwen in Diepenbeek', 72.

⁷⁹ VERMIN, 'Brouwen in Diepenbeek', 73.

⁸⁰ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk, 1.

⁸¹ VERMIN, 'Brouwen in Diepenbeek', 73.

⁸² VERMIN, 'Brouwen in Diepenbeek', 73.

⁸³ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk, 1.

⁸⁴ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk, 2.

⁸⁵ VERMIN, 'Brouwen in Diepenbeek', 71.

⁸⁶ VERMIN, 'Brouwen in Diepenbeek', 75.

⁸⁷ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk, 1.

⁸⁸ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, krantenknipsels overdracht Paenhuis, Het Oude Paenhuis te Diepenbeek voor de ondergang gevrijwaard.

⁸⁹ -, *Diepenbeek toen...*, 14.

In de twintigste eeuw had de gemeente plannen om het Paenhuys als bibliotheek te laten dienen, maar die werden niet gerealiseerd.⁹⁰ Omdat ook het dossier tot klassering en bescherming van het monument niet vorderde, besloot het gemeentebestuur in 1953 om het gebouw aan Bokrijk te schenken.⁹¹ Einde 1954 begon men met de afbraak in Diepenbeek en in 1956 werd het Paenhuys in Bokrijk heropgebouwd.⁹² In 1959 werd het Paenhuys officieel ingehuldigd en kwam er een binneninrichting voor het gebouw. Dat was een artisanale brouwinstallatie van de brouwerij Tomsin uit Hoegaarden.⁹³ Brouwerij Tomsin was de laatste brouwerij in Hoegaarden die het traditionele witbier brouwde, waarvoor de gemeente bekend stond. Ze sloot haar deuren in de tweede helft van de jaren 1950. Pierre Celis, die een aantal jaar later zou zorgen voor de revival van het Hoegaards witbier, leerde als buurjongen van Tomsin in die brouwerij het vak. Hij stond aan de basis van de vernieuwde populariteit van het bier. De overbrenging van de brouwinstallatie naar Bokrijk werd bekostigd door de Ridderschap van de Roerstok der Brouwers.

Vandaag kan er nog steeds gebrouwen worden in het Paenhuys. Dat is evenwel niet vanzelfsprekend. Conservator Jozef Weyns dacht in de jaren zestig zelfs dat dit nooit mogelijk zou zijn. Er waren steeds heel wat vraagtekens over de precieze opstelling en werking van de brouwinstallatie. Na een jarenlange zoektocht en advies van brouwspecialisten van verschillende instellingen, zoals de KU Leuven en de Universiteit Antwerpen (die een eerste brouwexperiment uitvoerden in het Paenhuys in 2002), kon er vanaf 2004 opnieuw gebrouwen worden. Sinds dat jaar is de brouwinstallatie één keer per jaar in werking. Ter voorbereiding daarvan voert de technische dienst van het domein Bokrijk jaarlijks werken uit aan de brouwinstallatie om die brouwvaardig te maken. Op de Dag van het Eetbare Landschap brouwt de vzw Demerdal, een vereniging van amateurbrouwers, jaarlijks volledig ambachtelijk een bijzonder bier met de installatie uit het Paenhuys. Die vereniging werd in 1973 opgericht in Diepenbeek, maar is sinds enkele jaren gehuisvest in Vliermaalroot (Kortesseem).

⁹⁰ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Het Paanhuis van Diepenbeek.

⁹¹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Brief van gemeentebestuur Diepenbeek aan gouverneur Limburg, 21 oktober 1953.

⁹² DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Verslag betreffende de afbraak en heropbouw van het "Paanhuis", 1.

⁹³ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, *Het kleine Brouwersblad*, nr 3483, 215; WEYNS, *Omstandige gids van het Openluchtmuseum te Bokrijk*, 24-25.

Hoofdstuk 3

Focus: Twist over het Paenhuys: de relatie tussen Alden Biesen en Diepenbeek

Inleiding

In het ancien régime waren inwoners van een heerlijkheid ondergeschikt aan en afhankelijk van een heer, en in die zin dus niet 'vrij'. Dat wil niet zeggen dat mensen totaal onmondig waren en geen rechten hadden. Rechten en plichten waren bovendien in een hele reeks structuren en instituties, zoals wetten, gebruiken en instellingen geregeld. De mensen waren in heel wat gevallen mondig en twijfelden niet om de heer voor de rechtbank te dagen indien hij hun rechten niet respecteerde. Dat gebeurde in Diepenbeek in de achttiende eeuw met betrekking tot het verplichte brouwen in het Paenhuys.

Welke instituties en gebruiken regelden de interactie tussen de heer en de bevolking en hoe verliep die interactie precies? Wat er kon gebeuren als de verhouding misliep, illustreren we hier aan de hand van de situatie in Diepenbeek.

Heren, heerlijkheden en het ancien régime

De heren van Alden Biesen waren meester van de heerlijkheid Diepenbeek tussen 1678 en 1795 en de periode maakte zodoende deel uit van het 'ancien régime' (ca. 1500-1795). De bestuursvorm en de institutionele organisatie tijdens het ancien régime waren gegroeid uit de middeleeuwse wetten en instellingen. Er was geen scheiding van de machten; de (lokale) heersers konden zowel de wetgevende, uitvoerende als rechterlijke macht uitoefenen wat leidde tot concentratie van de macht bij een beperkte groep of een beperkt aantal personen. Tegelijk was er een sterke vorm van decentralisatie door een gebrek aan eenheid op staatsniveau. De instellingen en het recht waren weinig uniform en konden lokaal sterk verschillen. Dat uitte zich in verschillende titels en invullingen voor bestuursfuncties, verscheidene muntsystemen, allerlei lokale maten en gewichten, ...

Een typische geografische indeling tijdens het ancien régime was de 'heerlijkheid'. Heerlijkheden, zoals Diepenbeek, waren ontstaan in de middeleeuwen toen het leenstelsel of feodalisme in zwang was. In dat systeem verzekerde de elite zich van de persoonlijke trouw van hun vazallen door hen een leen te geven dat zij konden exploiteren en waarover ze bestuurlijk gezag konden uitoefenen. Zulke lenen waren meestal stukken grondgebied waarbij ook dorpen en hun bevolking hoorden. Na verloop van tijd werden zulke lenen erfelijk en konden ze ook doorverkocht worden.

Heerlijkheden waren onlosmakelijk verbonden met de standenmaatschappij, waar geïnstitutionaliseerde ongelijkheid tussen verschillende groepen in de bevolking de norm was. In de Europese maatschappij waren er drie standen: de adel, de geestelijkheid en de zogenoemde 'derde stand' die vooral uit boeren en burgerij bestond. De adel en de geestelijkheid hadden bepaalde wettelijke voorrechten, zoals een vrijstelling van bepaalde belastingen, meer inspraak in het bestuur, ... die de derde stand niet had.

De maatschappij bleef in grote lijnen die vorm behouden tot aan de Verlichting, die haar politieke weerslag kreeg in de Franse Revolutie (1789). Die revolutie betekende het einde van het 'ancien régime' met haar standenmaatschappij. Nadat de Franse revolutionaire legers in 1795 ons grondgebied veroverd hadden, werden in de Kempen nieuwe instellingen en wetten ingevoerd en verdwenen heel wat wetten, gebruiken en instellingen uit het ancien régime uit onze streken.

Functies en instellingen in een heerlijkheid

In de achttiende eeuw bestonden er een groot aantal functies die vandaag geen equivalent kennen of die tegenwoordig volledig anders worden ingevuld, zowel op het niveau van het dorp, als op het niveau van de heerlijkheid en daarboven. Dat maakt het complex om inzicht te krijgen in de institutionele en gerechtelijke geschiedenis van het ancien régime. We bespreken hier daarom enkele functies die van belang zijn voor een beter begrip van het onderwerp van de focus, de twist omtrent het gebruik van het Paenhuys tussen heer en bevolking in Diepenbeek tijdens de achttiende eeuw.

Rentmeester

De rentmeester had vooral een beheersfunctie. Hij was een van de belangrijkste gezagsdragers van de heer en kwam zeer veel in contact met de lokale bevolking. Hij beheerde namelijk de goederen van de heer (paanhuis, banmolen, enz.) en stond in voor de verhuring, verpachting, het in stand houden, de herstellingen en controle van die goederen. Hij moest er meestal ook voor zorgen dat de beken, rivieren en visvijvers onderhouden werden en moest de klachten van mensen in ontvangst nemen en de heer daarover adviseren.

De rentmeester van Diepenbeek trad ook op als bemiddelaar tussen de lokale bevolking (die meestal niet kon lezen of schrijven) en de heer. Bij misoogsten of natuurrampen – wanneer de oogst werd vernield door hagel, de Demer of andere beken uit hun oevers traden of wanneer er brand ontstond – moest hij de schade vaststellen en eventueel bij de heer vrijstelling van pacht voor de geleden schade bekomen.⁹⁴ Tot slot was hij ook verantwoordelijk voor een aantal uitgaven, zoals de betaling van belastingen. Ook de heer van Alden Biesen moest bijvoorbeeld het 'bondergeld' (belasting op gronden, zie verder) betalen aan de gemeente Diepenbeek.⁹⁵

⁹⁴ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 57-58.

⁹⁵ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 58.

Rentmeesters in Diepenbeek hadden gewoonlijk eerst andere functies in het dorp uitgevoerd, zoals schepen. Zo kenden ze het reilen en zeilen van de gemeente.⁹⁶ De rentmeester zat in een moeilijke positie tussen heer en bevolking. Hij moest immers beiden tevreden houden. Toch was het een gewilde functie die veel prestige met zich meebracht. De verloning was verbonden aan de inkomsten die de heerlijkheid genereerde: de rentmeester kreeg een percentage van de inkomsten die de heerlijkheid aan de heer opbracht.⁹⁷

De schout

De schout of 'scholtus' en de meier waren plaatsvervangers en vertegenwoordigers van de heer binnen de heerlijkheid. Hun taak bestond grotendeels uit de uitoefening van het gezag en de handhaving van de wet en de openbare orde.⁹⁸

Het is onmogelijk een algemeen gangbare bepaling te geven van de juiste inhoud en afbakening van hun taken, omdat de bevoegdheden van schout en meier verschilden, niet alleen volgens de plaats, maar ook nog volgens tijd en omstandigheden. In het land van Loon, waartoe Diepenbeek behoorde, bleven de termen meier en schout bovendien vaak synoniemen en het gebruik ervan was geografisch verschillend.⁹⁹

De schout had meestal de hogere rechtsmacht (strafzaken waarbij de doodstraf kon worden uitgesproken) in handen terwijl de meier het en de middelste en lagere rechtsmacht voorzat in het zogenoemde 'laathof' (lagere rechtbank). Soms waren beide functies in één persoon verenigd. Ook had niet elke heerlijkheid een schout. Indien de heer zelf regelmatig aanwezig was, kon hij zelf de hogere rechtspraak overzien, terwijl hij voor de zaken van minder belang een meier aanstelde.¹⁰⁰ Buiten hun gerechtelijke functie hadden schout en meier een 'domaniale' functie; ze inden de cijzen van de heer.¹⁰¹

De schout kreeg soms ook de naam 'drossaard'. In Diepenbeek bestonden officieel beide titels apart. Dat is misschien te wijten aan het feit dat de heerlijkheid, voor ze in eigendom kwam van Alden Biesen, in tweeën was gesplitst. In de periode tussen 1678 en 1795 werden de functies in Diepenbeek steeds door een en dezelfde persoon waargenomen. Bovendien werd de functie vanaf 1731 gecombineerd met die van rentmeester.¹⁰²

⁹⁶ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 58.

⁹⁷ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 57.

⁹⁸ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 56.

⁹⁹ MOLEMANS, 'De politieke en rechterlijke instellingen van het graafschap Loon (1031-1794)', 68.

¹⁰⁰ PEETERS, 'De Wuustwezelse dorpskeuren (XVe tot XVIIe eeuw) vergelijkende studie', 606-608.

¹⁰¹ MOLEMANS, 'De politieke en rechterlijke instellingen van het graafschap Loon (1031-1794)', 23.

¹⁰² DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 56.

Burgemeesters

De meeste heerlijkheden hadden meerdere burgemeesters.. Gewoonlijk was er één burgemeester per gehucht of 'buurtschap'. Hun mandaat duurde slechts één jaar en nieuwe burgemeesters werden verkozen door de grondeigenaars uit het dorp. De burgemeester stond in voor het dagelijkse dorpsbestuur en vooral voor het financiële beheer, zoals de inning van de grondbelasting, van zijn buurtschap.¹⁰³ De verschillende burgemeesters van een heerlijkheid vergaderden wekelijks. In Diepenbeek deden ze dat op zondag in de parochiekerk omdat daar ook de aankondigingen plaatsvonden van de beslissingen van de schepenenbank en van nieuwe politietiemaatregelen.¹⁰⁴

De rentmeesters van Diepenbeek

Na de overname van het Paenhuys door de heren van Alden Biesen, werd de exploitatie van het brouwhuis de verantwoordelijkheid van de rentmeester van Alden Biesen. We identificeren hier de rentmeesters van Diepenbeek tijdens de achttiende eeuw toen de heerlijkheid in handen van Alden Biesen was:

Joannes Imhoff

Imhoff was rentmeester tussen 1700 en 1731. Hij was van Duitse afkomst en kwam dus niet uit de regio van Diepenbeek. Hij had aanvankelijk een hoge functie in Alden Biesen zelf als assistent van de Landcommandeur. Als een soort gunst kreeg hij daar ook het rentmeesterschap van Diepenbeek bij, hoewel hij de eerste jaren van zijn rentmeesterschap gewoon in Alden Biesen bleef wonen. Later verhuisde hij dan toch naar Diepenbeek, maar door die voorgeschiedenis zou hij nooit goed op de hoogte zijn van het precieze reilen en zeilen in het dorp. Bovendien was hij ook vaak slordig in het administratieve werk dat bij het rentmeesterschap hoorde.¹⁰⁵ Imhoff was getrouwd met Maria Timmermans en ze hadden twee zonen waarvan er een lid werd van de Duitse Orde. Joannes Imhoff overleed vermoedelijk in 1731.¹⁰⁶

¹⁰³ MOLEMANS, 'De politieke en rechterlijke instellingen van het graafschap Loon (1031-1794)', 157-160.

¹⁰⁴ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen 1662-1795*, 80.

¹⁰⁵ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen 1662-1795*, 59.

¹⁰⁶ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen 1662-1795*, 60.

Jacobus Cox

Jacobus Cox was sinds 1716 drossaard van Diepenbeek¹⁰⁷ Vanaf 1731 werd hij ook rentmeester. Als rentmeester beheerde hij het Paenhuys in naam van de heren van de Commanderij van Alden Biesen. Als drossaard legde hij de mensen uit Diepenbeek tegen hun zin het principe van de 'banale brouwerij' weer op. Als uitbater bezat hij de sleutels van het brouwhuis die de inwoners bij hem moesten komen halen wanneer ze wilden brouwen.¹⁰⁸ Cox stond als rentmeester ook in voor het onderhoud van het Paenhuys. Hij was een welvarend man en bezat zelf verschillende leengoederen. Hij woonde vermoedelijk in de rentmeesterswoning die vandaag nog aan het oude kasteel in Diepenbeek ligt.¹⁰⁹ Hij was gehuwd met Agatha Olieslagers en had vijf of zes kinderen.¹¹⁰ Jacobus Cox overleed in 1755. Zijn testament is bewaard gebleven.

Jacobus Cox was de belangrijkste bestuurder van Diepenbeek. Hij cumuleerde heel wat ambten in Diepenbeek zodat zijn officiële titel op een gegeven moment inhield: 'drossaard, stadhouder, scholtus, schepen en rentmeester van zijn excellentie van Alden Biesen'.¹¹¹ Cox was tijdens zijn leven niet geliefd bij de Diepenbeekse bevolking. De bewoners van Diepenbeek vonden immers dat hij regelmatig zijn bevoegdheden als bestuurder van de heerlijkheid te buiten ging en zich aan nepotisme bezondigde. In 1748 stuurden de burgemeesters van Diepenbeek daarom een klachtenbrief over Cox naar de heren van Alden Biesen.¹¹²

Jacobus Cox was een lid van de belangrijke familie Cox die in de achttiende eeuw heel wat hoge posten bekleedde in de ambtenarij van Alden Biesen. Verschillende leden van de familie Cox waren hoofdrentmeester van de volledige landcommanderij van Alden Biesen,¹¹³ waaronder de vader en de grootvader van Jacobus Cox.¹¹⁴

Willem Clerx

Willem (ook Guillaume of Gulielmus) Clerx volgde Jacobus Cox op als drossaard en rentmeester van Diepenbeek tussen 1756 en 1788. Clerx was eveneens afkomstig van een familie die generaties lang voor de heren van Alden Biesen gewerkt had. Hij was de zoon van Adam Clerx en Margarethe Noben, die in 1717 trouwden in Bilzen. Willems oudste broer had een zeer belangrijke functie bij de Duitse Orde. Hij was de rentmeester van Alden Biesen zelf. Willem werd in Hoeselt geboren op 13 oktober 1727 en trouwde in

¹⁰⁷ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 60.

¹⁰⁸ VERMIN, 'Het Paanhuis', 15.

¹⁰⁹ PIPERS, *Diepenbeek*, 54.

¹¹⁰ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 60.

¹¹¹ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 60.

¹¹² DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 56.

¹¹³ ARNOLD, *De balije Biesen in het Maas-Rijng gebied*, 78.

¹¹⁴ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 60.

Diepenbeek met Theresia Craters op 3 augustus 1755. Zij hadden vier kinderen. Hij overleed in Diepenbeek op 11 november 1788.¹¹⁵

Petrus Johannes Palmers

Petrus Johannes Palmers was drossaard en rentmeester van Diepenbeek tussen 1788 en 1795. Hij was geboren in Diepenbeek op 5 juni 1752. Hij was de schoonzoon van de vorige rentmeester want in 1779 trouwde hij met Anna Marghareta Clerx, de dochter van Willem Clerx. Ze hadden elf kinderen. Nadat de Franse revolutionairen in 1795 een einde maakten aan zijn ambt, bleef Palmers een belangrijke functie vervullen in de gemeente Diepenbeek als municipaal agent of ontvanger van de directe belastingen. Palmers overleed op 17 maart 1817. Zijn dood was een dramatische gebeurtenis, waarschijnlijk pleegde hij zelfmoord. Men vond hem rond het middaguur liggend op bed in zijn slaapkamer met naast hem zijn jachtgeweer. De reden voor die daad bleef onbekend.¹¹⁶

De relatie tussen Diepenbeek en Alden Biesen

De relatie tussen de heren van Alden Biesen en hun onderdanen in Diepenbeek was tijdens de achttiende eeuw op zijn zachtst gezegd wisselend. Op sommige momenten leek de verhouding erg hartelijk. Toen de heren van Alden Biesen Diepenbeek overkochten van de twee adellijke families die haar voorheen bezaten, was de heerlijkheid blij eindelijk onder gezag van een enkele heer te staan. Uit dankbaarheid nam ze zelfs een grote schuld van Alden Biesen over (zie verder).¹¹⁷ Bovendien vonden er, telkens er een nieuwe landcommandeur bij Alden Biesen aantrad, grote feestelijkheden plaats in het dorp. Uit richtlijnen voor zulke '*blijde intreden*' uit 1755 en 1758 blijkt dat de landcommandeur met veel eer werd ontvangen en dat de interactie tussen dorpingen en heer door een rijk scala aan rituelen omgeven was. Bij het bezoek van de nieuwe heer kwamen alle notabelen, zoals de drossaard en de schepenen, hem tegemoet. De klokken van de kerk luiden en er werd een mis voor hem opgedragen, waarbij de heer op een troon voor het hoofdaltaar mocht zitten.¹¹⁸ Die feesten en rituelen moesten de innige en vriendschappelijke band tussen de heer en zijn onderdanen onderstrepen en versterken.

Toch hielden die feesten slechts de schone schijn op. Er bestonden immers aanzienlijke strubbelingen tussen de heren van Alden Biesen en de Diepenbeekse bevolking. Er ontstonden twisten over jachtrechten en stroperij in de uitgebreide Diepenbeekse

¹¹⁵ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 61.

¹¹⁶ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 62.

¹¹⁷ Die schuld zou later nog voor problemen zorgen tussen Alden Biesen en Diepenbeek, cf. infra, DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 110

¹¹⁸ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 26.

bossen,¹¹⁹ over de benoemingen van burgemeesters en andere notabelen, maar vooral omtrent belastingen en andere (wederzijdse) financiële verplichtingen.¹²⁰

Die twisten waren zeer duur voor de gemeente Diepenbeek, die betrokken raakte in allerlei kostelijke processen. De gemeentekas van Diepenbeek, die voor haar inkomsten slechts op beperkte belastingen kon rekenen, geraakte daardoor uitgeput. De conflicten brachten de gemeente zelfs zo dicht bij het bankroet dat de prins-bisschop van Luik, als hogere heer of 'soverein', – zijn gezag stond boven dat van Alden Biesen – moest optreden. In 1752 greep hij in en stelde hij, nadat hij verschillende klachten had ontvangen, een financieel reglement op voor de gemeente. Later moest hij daar nog op terugkomen met extra vermaningen aan de gemeente.¹²¹ De strenge maatregelen van de prins-bisschop brachten enig soelaas en droegen bij tot een beter financieel beheer van de gemeente, al bleef Diepenbeek nog lang met hoge schulden kampen.¹²²

'Swaere en dispendieuse processen': conflicten tussen Alden Biesen en Diepenbeek

De discussie omtrent de banaliteit van het Paenhuys maakte deel uit van een kluwen van (financiële) twisten tussen Alden Biesen en de Diepenbeekse bevolking. In veel gevallen eindigden de discussies in lange processen tussen Alden Biesen en de (gezagsdragers van de) gemeente Diepenbeek.¹²³

De twist omtrent het banale Paenhuys tussen Diepenbeek en Alden Biesen

Waarom een 'banaal' Paenhuys?

Toen de heren van Alden Biesen de banaliteit invoerden in Diepenbeek was dat niet naar de zin van de lokale bevolking. Toch was dat geen uitzonderlijk systeem en konden de heren zich beroepen op een erg oud recht.

Het zogenoemde 'banrecht' was afkomstig uit de Frankische tijd. De wet stelde dat een heer die over de hoge rechtspraak van een heerlijkheid beschikte alle 'onverdeelde goederen' bezat. Die onverdeelde goederen behelsden alle zaken die niet specifiek tot iemands particulier eigendom behoorden. Het gedeelte van die goederen die nodig waren voor de landbouw, zoals landbouwgronden, werd door de onderdanen naar hun noden

¹¹⁹ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 39.

¹²⁰ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 110.

¹²¹ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 112.

¹²² DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 113.

¹²³ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 166.

ontgonnen. Zij betaalden daarvoor cijns aan de heer. De heer bleef de bezitter van al het overige. Daaronder bevonden zich zelfs de lucht boven zijn gebied en de wind,¹²⁴ de waterlopen met hun oevers en alles wat daar leefde en groeide.

Om bier te brouwen was water nodig. Dat water kon men vinden in de beken, maar om dat water te gebruiken was dus de toelating van de heer nodig. Ook om bier te kruiden met kruiden die in de omgeving groeiden¹²⁵ – zoals gagel voor de mengeling ‘gruit’ waarmee in de middeleeuwen als voorloper van hop bier op smaak werd gebracht – was toelating nodig. Men moest dus de heer betalen om zijn eigendommen – zoals water en kruiden – te gebruiken om bier te brouwen. De heer kon natuurlijk niet steeds controleren of en wanneer mensen water of kruiden gebruikten, maar hij kon wel het brouwen zelf belasten. Om bier op efficiënte wijze te brouwen waren er bovendien installaties nodig die kapitaalsinvesteringen vereisten. De heer was op het platteland meestal de meest vermogende persoon. Ook in Diepenbeek was het de heer die na het afbranden van het oude Paenhuys, een nieuw brouwhuis en de brouwinstallatie financierde.

De dorpelingen konden tegen betaling van die installatie gebruikmaken. Om de betalingen voor het recht op het brouwen te kunnen innen, maakte de heer brouwen in die installaties verplicht. Ook eventuele concurrentie was op die manier uitgeschakeld. Bierimport van buiten de heerlijkheid was vaak sowieso verboden of zwaar belast. Zo ontstonden ‘banale brouwhuizen’ in de middeleeuwen. Zeker in de regio van het graafschap Loon en het prinsbisdom Luik waren er heel wat van die banale brouwerijen.

Het conflict omtrent het banale brouwen was niet uniek voor Diepenbeek. Vanaf het ancien régime kwam het banaal brouwen onder druk te staan. In Peer ontstond weerstand tegen de banale brouwerijen in 1599. In 1685 protesteerden de bewoners van Hoepertingen tegen het banaal brouwen in hun heerlijkheid. Een jaar later haalden ze hun slag thuis. In het land van Ham ontstond rond 1709 een twist omtrent het banaal brouwen.¹²⁶

Een aanslepend conflict

Over de oorsprong van de banaliteit van het Paenhuys liepen de meningen van de Diepenbeekse bevolking en de heren van Alden Biesen uiteen. Dat het oorspronkelijke (houten) Paenhuys ooit was opgericht door de toenmalige heren van Diepenbeek was algemeen aanvaard,¹²⁷ maar de banaliteit van dat Paenhuys stond fundamenteel ter discussie. Toen rond het begin van de achttiende eeuw rentmeester Johannes Imhoff¹²⁸

¹²⁴ Het was onder meer dat ‘windrecht’ dat leidde tot banmolens.

¹²⁵ Naast gagel werden ook andere kruiden en planten die veel voorkwamen in de regio gebruikt bij het brouwen, onder meer: struikheide, alsem, brem, gentiaan, jeneverbes, kamille, berk, grove den (in die periode minder aanwezig in de Kempen en Vochtig-Haspengouw dan nu) cf. DAELEMAN, ‘Het zouten van het bier’, 252.

¹²⁶ BEHETS, Het banale “Paenhuys” of de banale brouwerij in het graafschap Loon en het omliggende, 84-85.

¹²⁷ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 129.

¹²⁸ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 59.

omtrent de zaak werd ondervraagd, stelde hij dat niemand in het dorp zich nog de precieze situatie kon herinneren. Zelf was hij pas rond zijn vijftigste naar Diepenbeek gekomen om daar het rentmeesterschap op te nemen; hij kon dus geen uitsluitel bieden. Hij beweerde dat hij enkel van oude mensen in het dorp gehoord had dat vroeger iedereen vrij thuis kon brouwen, maar dat na een conflict rond 1700 de gemeente akkoord was gegaan zich aan de banaliteit te onderwerpen.¹²⁹ Dat was volgens hem eveneens de reden dat de heer bereid was om in die tijd het stenen Paenhuys te bouwen ter vervanging van zijn afgebrande voorganger. Zijn argumenten voor de banaliteit waren dus het bestaan van een afspraak hieromtrent en de investeringen door de heer.

Er is inderdaad sprake van een akkoord op 13 juni 1701 waarbij de dorpingen uit Diepenbeek beloofden met hun eigen grondstoffen – mout dat ze maalden in de banale molens – te komen brouwen in het Paenhuys. Het akkoord stelde ook dat de dorpingen vier schellingen moesten betalen voor het gebruik van de grote ketel en drie schellingen voor het gebruik van de kleine ketel.¹³⁰

Toch was die situatie zeer tegen de zin van de Diepenbeekse bevolking, voor wie de banaliteit een doorn in het oog bleef. Niet enkel kostte brouwen nu heel wat geld, het was voor de gewone bevolking ook onpraktisch. De hoeveelheden van de ketels waren immers te groot voor persoonlijk gebruik, zodat men vermoedelijk steeds met andere dorpingen moest afspreken om gezamenlijk te brouwen. Bovendien is het volgens sommige bronnen ook erg waarschijnlijk dat de vroegere heren van Diepenbeek hun rechten op het brouwen niet hadden laten gelden.¹³¹ De heren van Alden Biesen zagen de zaken anders. Voor hen was het banale bierbrouwen een oud heerlijk recht dat verloren was gegaan nadat het Paenhuys in 1694 was afgebrand.¹³² Volgens hen brouwden de dorpingen dus pas sinds 1694 thuis, en weigerden ze terug te keren naar het Paenhuys, toen dat opnieuw werd opgebouwd.

Na het akkoord van 1701 bleef de twist nog ruim vijftig jaar sluimeren en de discussie werd regelmatig opnieuw opgerakeld.¹³³ Het is ook zeer de vraag of de bewoners van Diepenbeek die banaliteit in de realiteit ook steeds even trouw opvolgden. We weten immers dat het Paenhuys ook de eerste helft van de achttiende eeuw maar erg weinig opbracht.¹³⁴ Waarom waren de opbrengsten zo laag? Had Alden Biesen de potentiële opbrengsten van de bierproductie in Diepenbeek zo slecht ingeschat? Of ontweken de

¹²⁹ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 129.

¹³⁰ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, Diepenbeek, Heemkundige Kring Diepenbeek, 1989, 129.; in het muntsysteem van het ancien régime bestond 1 pond uit 20 schellingen en 240 penningen. Ponden en schellingen bestonden echter enkel als rekeneenheden, en de penning bestond uit klinkende munt.

¹³¹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, het Paenhuys van Diepenbeek.

¹³² DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 129.

¹³³ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 130.

¹³⁴ Cf. supra.

Diepenbekenaren de banaliteit toch door bier de heerlijkheid binnen te smokkelen of in het geheim thuis te brouwen?

In elk geval werd er in 1747 een nieuw akkoord gesloten omtrent de kwestie. In datzelfde akkoord werden ook conflicten beslecht omtrent de burgemeesterskeuze, een lening van Alden Biesen en de grondbelasting in Diepenbeek.¹³⁵ Dat loste de onenigheid tussen Alden Biesen en Diepenbeek echter niet op. Een finale oplossing kwam er, op aandringen van de prins-bisschop, met een groot akkoord in 1758, waarbij opnieuw een heel aantal conflicten tussen Alden Biesen en de Diepenbekenaren werden geregeld. Aanleiding van het akkoord was het bijna failliet van de gemeente: de twisten en processen hadden de gemeentekas van Diepenbeek te zeer uitgeput en daar wilde de prins-bisschop een einde aan stellen. Voor het Paenhuys gold dat de dorpelingen voortaan opnieuw meer vrijheid kregen. Alden Biesen moest op dat vlak dus het onderspit delven. Het akkoord kwam erop neer dat Alden Biesen de banaliteit in de praktijk opgaf voor alle vormen van niet-commercieel brouwen. Iedereen mocht voor zijn eigen voorziening weer brouwen op eigen haard, fornuis of hangketel, of bij de burens als hij geen fornuis had, en vrij beschikken over zijn eigen bier. Commerciële brouwactiviteiten, zoals voor herbergen, bleven dus wel verplicht plaatsvinden in het Paenhuys. Er mochten geen andere paanhuizen in de heerlijkheid opgericht worden en de tarieven om te brouwen in het Paenhuys bleven dezelfde.¹³⁶

Andere banaliteiten in Diepenbeek

Niet alleen het brouwen in het Paenhuys was een banaliteit. Er waren ook andere activiteiten in Diepenbeek waar het banale recht gold. Zo waren er twee banmolens: de salpittelmolen en de roermolen, beide watermolens.¹³⁷ De inwoners van Diepenbeek moesten in een van beide verplicht hun graan laten malen; inbreuken leverden een boete op van zes dukaten waarbij de heer eventueel ook het maalgoed in beslag nam.¹³⁸ In tegenstelling met het Paenhuys stelden de heren van Alden Biesen wel pachters aan die beide molens in hun plaats uitbaatten. Dat wil niet zeggen dat de banaliteit bij de molens wel probleemloos verliep. In de loop van de achttiende eeuw ontstonden er regelmatig conflicten tussen de pachters en de heren van Alden Biesen.¹³⁹ Over het verplichte malen in die molens was er echter geen discussie, wellicht omdat dit, in tegenstelling tot het bierbrouwen een veel langere traditie was en de inwoners ook weinig alternatieven hadden. Hun graan moesten ze sowieso ergens malen.

¹³⁵ Cf. infra.

¹³⁶ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 130.

¹³⁷ -, *Diepenbeek toen...*, 63-64. Beide molens bestaan nog en zijn beschermd zie: DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen*, 131; Website Molenecho's, Rooiermolen, <http://www.molenechos.org/molen.php?AdvSearch=285> en Molenecho's, Salpittelmolen, <http://www.molenechos.org/molen.php?AdvSearch=276>.

¹³⁸ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 131.

¹³⁹ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 135 e.v.

De twist omtrent de aanstelling van de burgemeesters

Al vrij snel nadat de heren van Alden Biesen de heerlijkheid Diepenbeek overnamen, ontstond zich een politieke machtsstrijd tussen Alden Biesen en lokale overheid in Diepenbeek. Aan het einde van de zeventiende eeuw meenden de Diepenbekenaars dat zij in hun rechten tekort werden gedaan bij de jaarlijkse aanstelling van de burgemeesters.¹⁴⁰ In 1685 spande de landcommandeur daarover een proces aan bij de *Conseil privé* van de Luikse prinsbisschop.¹⁴¹ De landcommandeur eiste namelijk dat de gemeente hem, na verkiezingen, acht personen zou voorstellen, van wie hij er vier zou selecteren – één voor elk kwartier of wijk van Diepenbeek. Ook moest de gemeente de heer enkele kandidaat-rentmeesters voorstellen uit wie hij er één zou benoemen. De gemeente wilde slechts vier burgemeesters voorstellen die de heer zou benoemen tenzij hij ze ongeschikt of onbekwaam vond. Ze wilde dus zelf mogen beslissen wie de functie kreeg.

Bij de gerechtelijke uitspraak in 1685 werd de gemeente aanvankelijk op alle punten in het ongelijk gesteld, waarop de gemeente in eerste instantie zelfs weigerde de uitspraak te publiceren. Enkele jaren later, in 1689, werd een compromis gesloten waarbij de gemeente toch haar zin kreeg bij het benoemen van de burgemeester. Ze moest maar vier kandidaten voorstellen die, indien geschikt bevonden, benoemd werden door de heren van Alden Biesen. In ruil nam de gemeente bepaalde financiële lasten op zich en zou ze – in de plaats van Alden Biesen – een lening aflossen.

De discussie omtrent de terugbetaling van de lening van Alden Biesen

Toen Diepenbeek in 1678 volledig in het bezit kwam van de heren van Alden Biesen, wilde het dorp als teken van goede wil een gebaar stellen naar haar nieuwe heer. Ze stelde daarom voor om een lening van 12000 gulden over te nemen,¹⁴² hoewel de gemeente eigenlijk over weinig financiële middelen beschikte. Die lening was door de heren van Alden Biesen aangegaan in 1672, toen die de helft van Diepenbeek bezat, om daarmee andere lasten en hoge intresten die op de heerlijkheid Diepenbeek stonden af te kopen.¹⁴³ Diepenbeek zou de lening dus in de plaats van Alden Biesen afbetalen.

Door het dispuut over de keuze van de burgemeesters en de rentmeester verzuurde de relatie tussen Diepenbeek en Alden Biesen echter zodanig dat de gemeente afzag van die eerdere gunst en weigerde de lening verder af te betalen. Bij het compromis over de burgemeestersverkiezingen in 1689 nam de gemeente de schuld opnieuw op zich. Toch

¹⁴⁰ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 110.

¹⁴¹ Dat waren de ministers van de prinsbisschop van Luik, grotendeels gekozen onder de kanunniken van de Kathedraal van Luik. Zie DARIS, J., *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège*, 33.

¹⁴² DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 110.

¹⁴³ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 183.

was de discussie nog niet van de baan. Sommige inwoners van Diepenbeek bekeken die schuldovername als een geschenk van de gemeente (waarmee de gemeente dus kon ophouden wanneer ze wilde), maar de heren van Alden Biesen zagen de schuldovername als de prijs voor een compromis.¹⁴⁴ Zolang de gemeente van dat compromis bij de burgemeestersverkiezingen gebruik maakte, was ze, in de ogen van Alden Biesen ook verantwoordelijk voor de schuld. Ondanks de blijvende onenigheid betaalde de gemeente de zware schuld zestig jaar lang verder af.

Rond 1747 bereikten de conflicten tussen Diepenbeek en Alden Biesen opnieuw een hoogtepunt en werd de schuld samen met andere twistpunten weer voorgelegd. Ook bij het compromis dat op dat moment werd gesloten, bleef de gemeente verantwoordelijk voor de afbetaling.

Twist over de betaling van het bondergeld

De gemeente Diepenbeek had in de zeventiende en achttiende eeuw slechts één grote bron van inkomsten; de grondbelasting of het bondergeld.¹⁴⁵ De landcommanderij was niet enkel de heer van de heerlijkheid Diepenbeek, maar bezat ook hoeves en gronden in 'persoonlijke' eigendom op het grondgebied van haar heerlijkheid. Het feit dat de landcommanderij de heer van Diepenbeek was, onttrok Alden Biesen niet van de verplichting om als grondbezitter ook grondbelasting of 'bondergeld' te betalen aan de gemeente. In de eerste helft van de achttiende eeuw ontstond ook over die financiële kwestie een conflict. De gemeente beweerde namelijk dat Alden Biesen niet voldoende betaalde. Na een proces volgde een nieuw compromis waarbij Alden Biesen beloofde om bondergeld te betalen voor tachtig bonder meer dan voorheen.¹⁴⁶

Opstandigheid tegen het gezag op het einde van de achttiende eeuw

De weerstand die doorheen de achttiende eeuw in Diepenbeek bestond tegen allerlei heerlijke rechten en het gezag van de lokale heer was kenmerkend voor de tijdsgeest van de Verlichting. In de loop van de eeuw zouden deze tendensen steeds sterker worden. Weerstand tegen de standenmaatschappij met al haar heerlijke rechten bleef niet beperkt tot Diepenbeek.¹⁴⁷ Die aversie leidde in 1789 uiteindelijk tot de Franse Revolutie, die een complete maatschappelijke omwenteling inluidde en het einde van het ancien régime betekende. De Franse Revolutie kende weerklink in heel Europa en zorgde ook in Diepenbeek voor zenuwachtigheid. Ze leidde zelfs tot een kleine publieke opstand in 1789.

¹⁴⁴ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 110.

¹⁴⁵ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 112.

¹⁴⁶ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 110-111.

¹⁴⁷ Cf. supra: Waarom een banaal Paenhuis?

In dat jaar hitste een zekere Dries Schuermans samen met zijn vrouw de bevolking op tegen de heer van Alden Biesen en hun lokale vertegenwoordigers. Hij stelde, net zoals de Franse revolutionairen, de gangbare maatschappelijke orde in vraag. Met weinig succes want hij werd gestraft door rentmeester Palmers die hem 25 roeden land afnam. Daarop reageerde Schuermans door te trachten de burgemeesters van Diepenbeek te beïnvloeden en zijn taken in de heerlijkheid (patrouille lopen in het dorp) te weigeren. Een escalatie volgde en er kwamen meer sancties van de rentmeester, waarop de familie Schuermans reageerde door onder meer opstandige liederen op de openbare weg te zingen: *'Het sal morgen beter gaen, wij sullen ook eens meester worden, wij hebben de heren onder de duym!'*¹⁴⁸ Uiteindelijk doofde de twist uit.¹⁴⁹

Enkele jaren later, in 1795, namen de Franse revolutionairen de macht over in Diepenbeek. Zij maakten komaf met alle regels en gebruiken die het ancien régime hadden gekenmerkt. De heren van Alden Biesen verloren hun zeggenschap en rechten over Diepenbeek.

Besluit

De verhouding tussen de gewone bevolking en het centrale gezag werd tijdens het ancien régime door andere regels en gebruiken bepaald dan tegenwoordig. Institutionele ongelijkheid was daarbij de norm, niet iedereen was gelijk voor de wet. Maar binnen dit wettelijk kader gedroegen de gewone mensen of 'derde stand' zich assertief wanneer ze het gevoel hadden dat hun rechten niet werden gerespecteerd. De twist omtrent het banale Paenhuys geeft dat duidelijk weer. De gemeente Diepenbeek en haar bewoners accepteerden niet zomaar de regels die de heren van Alden Biesen hen oplegden. Diepenbeek liet de discussie ruim vijftig jaar aanslepen en kreeg vervolgens in het uiteindelijk bereikte compromis in grote mate haar zin. De banaliteit werd opgeheven ten voordele van het bierbrouwen voor persoonlijk gebruik. Het conflict omtrent het banale brouwen was niet uniek voor Diepenbeek. Vanaf het ancien régime kwam het banaal brouwen op verschillende plaatsen in het prinsbisdom Luik onder druk te staan.

Het waren verder vooral financiële conflicten waarin de heerlijkheid zich niet onbetuigd liet en niet twijfelde om de heer voor het gerecht te dagen. Een goed voorbeeld van de 'durf' van de Diepenbekenaren was de twist omtrent het bondergeld waar ze de heren van Alden Biesen voor de rechter daagden omdat ze vonden dat Alden Biesen te weinig grondbelasting betaalde aan de gemeente. Al die twisten geraakten geleidelijk aan verweven in één ingewikkeld kluwen. Geen wonder dat rentmeester Clerx het dorp op een gegeven moment beschreef als een *'pays de chicanes'* of een 'land van dwarsliggers'.¹⁵⁰

¹⁴⁸ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 166.

¹⁴⁹ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 166.

¹⁵⁰ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 166.

Uiteindelijk werd de heer in heel wat gevallen tot compromissen gedwongen door gerechtelijke uitspraken of om de lieve vrede en de normale gang van zaken in de heerlijkheid te bewaren.

Het is duidelijk dat de gewone bevolking mondig was tijdens het ancien régime en steeds vaker, onder invloed van de tijdsgeest, de heerlijke voorrechten in twijfel begon te trekken. Die maatschappelijke evolutie resulteerde uiteindelijk in Frankrijk in de Franse Revolutie die, via de Franse verovering van de Oostenrijkse Nederlanden ook in onze streken een einde maakte aan het ancien régime.

Hoofdstuk 4

Faits divers

De Brouwinstallatie van Tomsin

Het Paeynhuis kwam in 1955 naar Bokrijk als een lege ruimte. Enkele jaren later, in 1959, werd het ingericht door de 'Ridderschap van de Roerstok der Brouwers' uit Brussel die hiervoor een brouwinrichting aanleverde.¹⁵¹ De binneninrichting is afkomstig van de brouwerij Tomsin uit Hoegaarden, waar tot in de twintigste eeuw nog op traditionele wijze werd gebrouwen, zonder stoomketels, stoomkracht of andere manieren van drijfkracht.¹⁵² De primitieve installatie van Tomsin was geschikt voor Bokrijk. Ze maakt het brouwproces uit het ancien régime eenvoudig en artistiek aanschouwelijk voor de bezoekers.

Een ander gedeelte van de oude brouwerij Tomsin werd ondergebracht in het brouwerijmuseum in Brussel.¹⁵³ De brouwerij van Louis Tomsin was, toen hij in 1957 met zijn activiteiten stopte, de laatste die het traditionele ambachtelijke Hoegaardse witbier brouwde.¹⁵⁴ Rond 1900 werkten alle Hoegaardse brouwers nog zonder drijfkracht of motoren. In Hoegaarden brouwde men vaak gewoon op de binnenplaats van de vierkantshoeves, dicht bij de ingang. Brouwerij Tomsin had echter een gebouw dat specifiek als brouwhuis dienst deed.¹⁵⁵

De typische Hoegaardse (wit)bieren werden samengesteld uit een combinatie van gerstemout, tarwe en haver. Traditioneel werd er voor de mout fijnvliezige wintergerst gebruikt. De tarwe kwam ook uit eigen streek, van een variëteit die 'kleine rode' wordt genoemd. Tegen 1900 waren zowel de zachtvliezige wintergerst als de tarwevariëteit nog moeilijk te vinden. De haver die gebruikt werd, was de lokale 'witte haver'. Volgens de gewoonte kweekten de bewoners in Hoegaarden de hop in hun eigen tuinen. Vanaf de twintigste eeuw werd steeds vaker overjaarse hop uit de streek rond Aalst gebruikt. De hopkweek in de streek rond Hoegaarden verdween omdat het oogsten minder zorgvuldig en efficiënt gebeurde dan in sommige andere streken.¹⁵⁶

¹⁵¹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, krantenknipsels overdracht Paanhuis, Het Paanhuis in het openluchtmuseum te Bokrijk.

¹⁵² DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, locatie: Paenhuys uit Diepenbeek.

¹⁵³ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, krantenknipsels overdracht Paanhuis, Keizer Karel brengt bierpot van Olen naar Bokrijk.

¹⁵⁴ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, brief Jan Degeest, 16/09/1999.

¹⁵⁵ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, locatie: Paenhuys uit Diepenbeek.

¹⁵⁶ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, locatie: Paenhuys uit Diepenbeek.

Een twintigste eeuw conflict: 'Hier onze brouwerij, wanneer ons recht?'

Het feit dat de installatie uit Hoegaarden (en dus niet uit Diepenbeek) afkomstig was, stond oorspronkelijk niet vermeld op het paneel in Bokrijk. Dat leidde in het begin van de jaren 1970 tot wrevel. Er ontstond een rel tussen de bewoners van Hoegaarden en Bokrijk. Bewoners van Hoegaarden hielden zelfs ludieke protestmarsen op het domein. Vooral de Hoegaardse jeugdclub Getegalm liet zich niet onbetuigd. Ze drongen het domein binnen met spandoeken die ze voor het Paenhuys ophingen. Opzichters belden de politie, maar toen die op het terrein verscheen, waren de leden van de Getegalm weer verdwenen. De 'bieroorlog' werd uiteindelijk met de pint in de hand beslecht. Sinds 1973 vermeldt Bokrijk de afkomst van de brouwinstallatie wel op het paneel. Dit werd in 1973 gevierd door een 'bezoek' van Keizer Karel V. Het Paenhuys werd tijdelijk omgetoverd tot taverne waar Hoegaards bier werd geschonken.¹⁵⁷

Brouwen in Hoegaarden en in Diepenbeek

Hoegaarden was reeds zeer lang populair vanwege zijn bier. Als gemeente genoot het een grote vorm van onafhankelijkheid in de zestiende eeuw. Keizer Karel, die Hoegaards bier liet schenken aan zijn hof, bepaalde dat de gemeente geen cijns moest betalen op de export van het bier.¹⁵⁸

In Diepenbeek werd in de nieuwe tijd steeds 'slap' (licht) bier gebrouwen. Er mocht slechts één 'dik bier' (kwaliteitsbier) te verkrijgen zijn.¹⁵⁹ Dat vermelden gemeentelijke ordonnances uit 1545.¹⁶⁰ Naast dat dik bier mocht er wel nog een bier gebrouwen worden dat sterker was dan het normale bier. Het meeste bier had vermoedelijk een alcoholpercentage van 1 tot 2%.¹⁶¹

¹⁵⁷ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, krantenknipsels overdracht Paanhuys, Met de pint in de hand... Hoegaarden en Bokrijk beslechten bieroorlog.

¹⁵⁸ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, krantenknipsels overdracht Paanhuys, Keizer Karel brengt bierpot van Olen naar Bokrijk.

¹⁵⁹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuys Bokrijk, 2.

¹⁶⁰ VERMIN, 'Brouwen in Diepenbeek', 72.

¹⁶¹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Oorlogsbier, dag Eetbare landschap, 21 september 2014, Museumbrouwerij het Paenhuys uit Diepenbeek.

Bijlage

Technische fiche

Identificatie

Type	brouwerij in baksteen
Functie (historisch)	(zelfvoorzienend) ambacht & semiopenbaar gebouw
Datering	°1701 (ter vervanging van oudere houten constructie)
Geografische informatie	Diepenbeek (Limb. Vochtig-Haspengouw)
Verwerving door Bokrijk	Gebouw geschonken door gemeentebestuur Diepenbeek (1955); installatie geschonken door Ridderschap van de Roerstok der Brouwers(Brussel) (1959)

Inventaris

Bouw materiaal, bouw wijze en uiterlijke bijzonderheden

Het gebouw is ontworpen in Maaslands baksteen metselwerk met zware kroonlijst, hoekstenen en speklagen in de wanden in mergelsteen. Het gebouw heeft opschietende, in tandwerk gemetselde geveltoppen die het dak insluiten. Opvallend zijn verder de twee grote poorten.

Reconstructie en restauratie

De binnenindeling van het gebouw werd meermaals gewijzigd. De wellicht uit de negentiende eeuw daterende binnenindeling werd ongedaan gemaakt bij de overplaatsing naar Bokrijk. Daar werd er één ruimte van gemaakt. Het Paenhuys lag oorspronkelijk aan een grote weg vlak bij het centrum van het dorp, naast de Panisbeek, vanwege de nood aan de nabijheid van drinkbaar water. In Bokrijk werd het heropgebouwd aan een invalsweg.

Gebouwen op het erf

Voor het Paenhuys is een open, leeg erf.

Infrastructuur

Binnen bevindt zich een functionele ambachtelijk-traditionele brouwinstallatie. Deze is afkomstig van brouwerij Tomsin uit Hoegaarden waarmee werd gebrouwen op traditionele wijze tot 1957. De installatie kan als voorbeeld dienen voor oudere, artisanale installaties (zeventiende-achttiende eeuw). Tegen de voorgevel staat een pomp, afkomstig uit de

Munstraat te Leuven (1772). Deze vervangt de verdwenen waterput en pomp die oorspronkelijk op het erf voor het Paenhuys stonden.

Indeling (ruimtes en functies)

Het gebouw bestaat uit één grote ruimte, met de installatie op een verhoog en een half verdiep met het koelschip. Daarnaast is er een deel vrije ruimte. Daarmee werd de indeling van het gebouw zoals het aan Bokrijk werd geschonken teniet gedaan. Toen was het gebouw immers in twee ruimtes opgedeeld. Die indeling is vermoedelijk in de negentiende eeuw gebeurd, wanneer het banpaanhuis haar vroegere functie niet meer vervulde. Over de inrichting van het gebouw voor de negentiende eeuw is niets met zekerheid geweten. Vanwege de ruimte die een functionele brouwinstallatie inneemt, bestond het gebouw toen ook hoogstwaarschijnlijk uit één grote ruimte.

Fauna en Flora (historisch)

In en op de site zouden de grondstoffen voor bierproductie aanwezig geweest zijn. Een mogelijk verdwenen drafgat en veestal kunnen wijzen op de aanwezigheid van ossen. Er was ook een waterput met pomp.

Huidige inboedel

Brouwinstallatie: brouwketels (panne), emmers, roer- of beslagkuip (brouwkuip), koelschip, gistkuip, tonnen, roerstok, Sint-Arnoldusbeeld, biertonnen, etc.

Bijlage

Lokale kruiden voor gruit

Streekgebonden kruiden die deel uit konden maken van gruit

Deze planten die in de Kempen voorkwamen, werden soms gebruikt in het kruidenmengsel voor gruit. De lijst is niet limitatief.¹⁶²

Plantensoort	Welke delen werden gebruikt
Alsem	blad, toppen, bloesemknoppen
Berenklauw	Blad, vrucht, wortel
Berk	Knoppen
Brem	Takken, bloemen
Grove den (vroeger minder algemeen dan tegenwoordig in de Kempen)	Schors, knoppen
Zomereik	Bast
Eikvaren	Wortel
Framboos	Vrucht
Gagel	Blad, katjes
Hazelaar	Blad
Jeneverbes	Blad, vrucht
Korenbloem	Bloem
Lijsterbes	Vrucht
Linde	Bloesem
Peterselie	Blad, stengel, wortel
Selderij	Blad, stengel, wortel
Sleedoorn	Bloem, vrucht

¹⁶² DAELEMAN, 'Het zouten van het bier', 257 e.v.

Struikheide	Bloem, blad
Viooltje	Blad, bloem, zaad, wortel
Zonnedauw	Blad bloem

Literatuur

-, *Diepenbeek toen...*, Diepenbeek, Heemkundige kring Diepenbeek, 1979.

ARCHITECTURE & ENGINEERING ORIGIN, *Bouwhistorisch onderzoek rentmeesterswoning Alden Biesen*, s.l., 2004, 12.

ARNOLD, U., *De balije Biesen in het Maas-Rijng gebied*, Gent, Snoeck-Ducaju, 1993.

BEHETS, J., 'Het banale "Paenhuys" of de banale brouwerij in het graafschap Loon en het omliggende' *Federatie der geschied- en oudheidkundige kringen van Limburg*, 1967, 79-86.

BUNTINX, J., *Ouden Biesen, landcommanderij van de Duitse Orde in de Nederlanden*, Hasselt, Geschied- en Oudheidkundige Studiekring, 1939.

DAELEMEN, P., 'Het zouten van het bier: een samenraapsel van wetenswaardigheden over het smaakgeven van bier', *Ons Heem*, 55/3-4, 2001, 251-293.

DAENEN, A., *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, Diepenbeek, Heemkundige Kring Diepenbeek, 1989.

DARIS, J., *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège*, Brussel, Bruxelles Culture et Civilisation, 1980.

FLEERACKERS, J., *Landcommanderij Alden Biesen: acht eeuwen Europese geschiedenis in het Land van Rijn en Maas*, Tielt, 1988.

MERTENS, J. en VANDEWALLE, P., *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen, Brugge*, Bronnen en bijdragen tot de Vlaamse geschiedvorsching, 7, Brugge, Genootschap voor Geschiedenis, 2003.

MOLEMANS, J., 'De politieke en rechterlijke instellingen van het graafschap Loon (1031-1794)', *Het Oude Land van Loon*, 50, 1996.

NIJSSEN, R., 'de afschaffing van het banpaanhuis in Munsterbilzen, 1572', *Limburg*, 2004, 275-279.

PEETERS, K., 'De Wuustwezelse dorpskeuren (XVe tot XVIIe eeuw) vergelijkende studie.' *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Gent, 1932. 595-709.

PIPERS, P., *Diepenbeek*, Antwerpen, De Vlijt, 1937.

VAN DE VENNE, A., *Poken en stoken, brouwen en koken: archeologie en geschiedenis van 100 ambachtelijke ovens*, s.l., AWN, 2008.

VERMIN, A., 'Het Paanhuis' *Alvermenneke*, 10/1, 1989, 14-17.

VERMIN, A., 'Brouwen in Diepenbeek', *Alvermenneke*, 11/4, 1990, 71-75.

WEYNS, J., *Omstandige gids van het Openluchtmuseum te Bokrijk, herwerkte uitgave*, Genk, 1967.

Bronnen

Uitgegeven bronnen

-, *Population, recensement général (31 décembre 1866)*, Brussel, ministre de l'intérieur, 1869.

Onuitgegeven bronnen

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Brief van gemeentebestuur Diepenbeek aan gouverneur Limburg, 21 oktober 1953.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Het Paanhuis van Diepenbeek.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, brief Jan Degeest, 16 september 1999.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, brouwend door de eeuwen heen.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, het Paenhuys van Diepenbeek.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, het Paenhuys te Diepenbeek in 1720.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Historische nota Paenhuis Bokrijk.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, krantenknipsels overdracht Paanhuis, Met de pint in de hand... Hoegaarden en Bokrijk beslechten bieroorlog.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, krantenknipsels overdracht Paanhuis, Het Diepenbeekse oude Paanhuis.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, krantenknipsels overdracht Paanhuis, Het Paanhuis in het openluchtmuseum te Bokrijk.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, krantenknipsels overdracht Paanhuis, Het Oude Paanhuis te Diepenbeek voor de ondergang gevrijwaard.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, krantenknipsels overdracht Paanhuis, Keizer Karel brengt bierpot van Olen naar Bokrijk.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Locatie: Paenhuys uit Diepenbeek.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, Verslag betreffende de afbraak en heropbouw van het "Paanhuis".

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, visitatieverslag van rentmeester Cox.

DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Oorlogsbier, dag Eetbare landschap, 21 september 2014, Museumbrouwerij het Paenhuys uit Diepenbeek.

GEMEENTEARCHIEF DIEPENBEEK, nr. 78, 'Inspectie der wegen te Diepenbeek en Beverst in 1788'.

Websites

Hasselts erfgoedlexicon, familie Haywegen, <http://hasel.be/familie-haywegen-hayweghen>, geraadpleegd op 6 november 2015.

Inventaris Onroerend Erfgoed, Diepenbeek,

<https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/geheel/120893>, geraadpleegd op 2 december 2015.

Molenecho's, Rooiermolen,

<http://www.molenechos.org/molen.php?AdvSearch=285>, geraadpleegd op 28 september, 2016.

Molenecho's, Salpittelmolen,

<http://www.molenechos.org/molen.php?AdvSearch=276>, geraadpleegd op 28 september, 2016

Herkomst afbeeldingen

Afbeelding 1: Diepenbeek op de Ferrariskaart, -, *De grote atlas van de Ferraris*, Tielt, Lannoo, 2011.

Afbeelding 2: Vandermaelenkaart, Website Cartesius, www.cartesius.be, geraadpleegd op 21 oktober 2016.

Afbeelding 3: kaart dépôt de la guerre: Website Cartesius, www.cartesius.be, geraadpleegd op 21 oktober 2016.

GEHEUGEN COLLECTIEF VZW
HISTORISCH PROJECTBUREAU

Colofon

Geheugen Collectief vzw
Cuperusstraat 5, 2018 Antwerpen
Ondernemingsnummer: 0816.853.628
www.geheugencollectief.be
Dit rapport werd opgemaakt door
Peter Van der Hallen, Hannelore Vandebroek
en Aline Sax,
onderzoekers van Geheugen Collectief
in opdracht van Het Domein Bokrijk.
© Geheugen Collectief vzw 2016